

ФОРМУВАННЯ В СТАРШОМУ ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК БАЗОВОЇ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито окремі аспекти проблеми формування відповідальності як базової моральної якості зростаючої особистості, особливості формування цієї особистісної якості в старшому дошкільному віці. Аналізуються наукові підходи у дослідженні означеного питання, особливості його вирішення в період дошкільного дитинства. Обґрунтовано важливість урахування законів психічного розвитку в моральному становленні особистості в ранньому онтогенезі.

Ключові слова: становлення особистості в дошкільному дитинстві, моральне виховання, моральні цінності, моральні якості, відповідальність як базова моральна якість дитини.

Сьогодення одним із пріоритетних завдань дошкільної освіти вважає формування життєво компетентної особистості. Це питання стосується різних сфер життєдіяльності дитини, і насамперед її становлення як соціальної істоти. Свій перший суспільний досвід дитина здобуває у тісній взаємодії з дорослими та іншими дітьми в різних соціальних інституціях, де вона навчається вибудовувати свої взаємини з іншими, помічати поруч іншу людину, відчувати її настрій, емоційний стан, бажаність чи необхідність надати допомогу, відповідально ставитися, спільно переживати радісні й сумні події життя.

Розбудовні процеси, що так активно відбуваються в нашій державі, потребують інших, відмінних підходів до виховання громадян, що передбачають свободу й рівність, високий рівень самоорганізації та самовідповідальності. Однак життєві реалії свідчать, що попри інші досягнення на цьому шляхові, питання становлення громадянина, орієнтованого на моральні цінності, розв'язується ще доволі повільно й нерішуче. Наше суспільство ще продовжує жити минулим, а безініціативність, суспільна безвідповідальність унеможливають прийняття демократичних цінностей. Ми вважаємо себе вільними, а боїмося брати на себе ініціативу та відповідальність, тішимося свободою слова, а висловлюємося, здебільшого, за зачиненими дверми й пошепки. Проблема безвідповідальності актуальна в нашій державі у зв'язку з тим, що протягом тривалого радянського періоду в суспільстві складалася «знеособлена» відповідальність, що сприяло гіпертрофованому розвитку зовнішньої відповідальності. Між тим, сучасній європейській державі, як позиціонує себе більша частина суспільства, потрібен суб'єктно відповідальний тип особистості, здатний мислити й діяти по-іншому, бути активним та відповідальним за свої слова і вчинки.

Як особистісна якість, відповідальність є регулятором діяльності та поведінки людини. Ступінь її розвитку визначає ставлення лю-

дини до суспільних норм, власних обов'язків, вибір нею життєвої позиції та певної лінії поведінки. Високий рівень відповідальності передбачає прийняття особистістю соціально значущих норм, принципів, вибудовування власної діяльності відповідно до визначених задач та вимог, необхідність відповідати за свої дії, вчинки.

Відповідальність не виникає сама по собі. Вона бере початок в ранньому дитинстві й проявляється у належному виконанні дитиною вимог дорослого, колективу однолітків і розвивається в процесі виховання в міру того, як дитина входить в різноманітні зв'язки та залежності від соціального оточення, інших людей. Саме у дитячі роки активно засвоюються моральні якості, тому й формування майбутнього громадянина безпосередньо залежить від родинної та суспільної атмосфери. Сучасна особистісно орієнтована освітня парадигма визначає новітнє ставлення до особистості дошкільника як активного, творчого, відповідального, компетентного суб'єкта освітнього процесу. Державний стандарт дошкільної ланки освіти основним завданням визначив опанування дитиною наукою жити. О. Кононко писала: «Суспільству потрібні життєздатні, самостійні, практично вмілі, творчі люди з розвиненим почуттям відповідальності, гідності, совісті, тому пріоритетним є ціннісний, соціально-моральний розвиток особистості з перших років її життя» [1]. Особливо вагомо сформувані у зростаючій особистості стійкі суспільно значущі способи поведінки, відповідальне ставлення, здатність до самостійного критичного мислення, соціальну й моральну зрілість.

Серед широкого кола моральних характеристик особистості важливе місце посідає почуття відповідальності як переживання покладених на неї кимось або власне взятих обов'язків, потреба їх виконувати та відповідати за якість їх виконання. Це почуття виявляється тоді, «коли дитина дала обіцянку, або з нею про щось домовилися, що й вимагає від неї безумовного виконання угоди. Відповідальність визначає масштаб, обсяг особистих завдань, обов'язків, їхні межі» [2].

У зв'язку з цим актуальною є проблема виховання відповідальності як базової соціальної якості особистості в період дошкільного дитинства, для формування якої надважливо розвивати в дитини моральні мотиви та довільні процеси.

У педагогічних і психологічних дослідженнях З. Борисової, К. Клімової, В. Котирло визначено, що відповідальність дітей, починаючи з старшого дошкільного віку, не випадкове, епізодичне явище, а відносно стійке утворення — якість, що активно формується. Вона проявляється у взаємовідносинах з оточуючими (батьками, педагогами, однолітками) за умови виявлення з їхнього боку до дитини довіри та висування до неї певних, чітко сформульованих, вимог. Їх сприйняття залежить від емоційного ставлення дитини до дорослого чи однолітка, від характеру їхніх взаємин. Емоційна прихиль-

ність дитини до близьких спонукає до відповідального виконання прохань, завдань та розпоряджень. Старший дошкільник з радістю відгукується на звернення дорослих та однолітків, яких він любить і поважає.

У сучасних наукових дослідженнях Т. Гаєвої, Т. Колесіної, М. Левківського, А. Лопуховської, Т. Морозкіної, М. Савчина, І. Уледової розкриваються психологічні механізми формування у дітей відповідальності, що трактується авторами як особливий мотив людських вчинків, смисловий принцип регуляції поведінки. Окремі аспекти вивчення цього питання висвітлені в дослідженнях, метою яких було виявлення особливостей становлення й виховання відповідальності (К. Абульханова-Славська, З. Борисова, К. Клімова, В. Мухіна), відповідальність як моральна категорія (В. Знаков, Л. Кольберг, О. Кононко, В. Малахов, Ж. Піаже, Х. Хакгаухен та інші), співвідношення свободи та відповідальності (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, С. Одуєв, О. Плахотний, К. Роджерс), співвідношення соціальної та особистісної відповідальності (А. Адлер, О. Кононко, Л. Мамут, Р. Мей, В. Розанова, О. Спіркін, К. Ясперс), співвідношення внутрішнього й зовнішнього в особистісній відповідальності (К. Абульханова-Славська, А. Деркач, К. Юнг), прояву відповідального ставлення в процесі різних видів діяльності дітей — трудової, ігрової (З. Борисова, К. Клімова), навчальної (С. Ладивір), системного підходу до вивчення відповідальності (Б. Ломов, В. Прядеін та інші) [8].

Метою статті є аналіз передумови формування відповідальності в старшому дошкільному віці як базової моральної якості, обґрунтування важливості використання можливостей дошкільного дитинства для формування відповідальної поведінки, орієнтованої на загальнолюдські цінності та пріоритети.

У рамках нашого дослідження, спираючись на праці К. Абульханової-Славської, О. Кононко, В. Прядеїна, С. Рубінштейна, відповідальність ми розглядатимемо як інтегральну якість особистості, що проявляється в усвідомленій, ініціативній, самостійній поведінці і слугує основою особистості, механізмом організації її життєдіяльності. Таке трактування поняття дає змогу уникнути зведення відповідальності лише до виконання взятих зобов'язань, дисциплінованості, формування яких відбувається на початкових етапах розвитку цієї моральної якості. Відповідальність — це гарантоване особистістю досягнення результатів діяльності власними силами за умови заданих нею самою рівня складності та терміну виконання, з урахуванням ймовірних складнощів, тобто, оволодіння цілісністю ситуації та побудова власного оригінального контуру діяльності. Відповідальність розглядається як намагання, здатність та процес забезпечення суб'єктом цілісності, самостійності та успішної діяльності, спілкування тощо (Л. Дементій).

Уведення в обіг категорії «відповідальність» пов'язане з іменем англійського філософа А. Бена, який розглядав її у розумінні обвинування, засудження, покарання. Інший англійський філософ Д. Міль детермінував її як «підзвітність» певній соціальній ролі, вираження свободи й необхідності.

Історико-педагогічний аспект визначення сутності відповідальності особистості пов'язаний з роботами засновників гуманістичного напрямку виховання. Зокрема, Я.А. Коменський у структурі особистості головним вважав почуття совісті та обов'язку, що проявляються через її відповідальність. Ж.-Ж. Руссо першим запровадив у науковий обіг поняття «індивідуальний обов'язок особистості».

Український філософ-просвітитель Г. Сковорода розглядав процес формування відповідальності як перетворення відповідальних почуттів і відповідальної поведінки на звичку. На його думку, кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності [5]. К. Ушинський розглядав обов'язок, відповідальність як «почуття суспільності», а їхнім протилежним проявом вважав егоїзм. За основу гідного морального вибору педагог брав свободу особистості, що ґрунтується на внутрішній відповідальності [7].

У педагогічній системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно визначати обов'язки, їх виконувати та здійснювати самооцінку і самоконтроль. Ці складові, на думку педагога, можуть бути реалізовані за умови залучення вихованців до суспільно корисної, пізнавальної та трудової діяльності, через яку дитиною привласнюється морально-трудоий досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості до слова педагога, його особистого прикладу. У розробленій В. Сухомлинським гуманістичній педагогіці особливу роль відведено поняттю «совість», яку він розцінював як центральне утворення в свідомості дитини, внутрішній механізм, що детермінує становлення моральності особистості. Совість водночас спричиняє появу почуття сорому. «Це почуття, – писав педагог, – суттєвий критерій, показник сформованості у людини відповідальності за власну поведінку, вчинки». Совість і почуття сорому розглядалися В. Сухомлинським як своєрідні й надійні гаранті відповідальності та обов'язку, оскільки вони – «як голос внутрішнього я» – спонукають людину до самоконтролю, мотивують потребу «судити свої вчинки та якості немов від власного імені» [6].

Російський психолог С. Рубінштейн розглядав відповідальність як втілення істинного, найглибшого і принципового ставлення до життя. Це не лише усвідомлення індивідом наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене, тобто «здатність людини детермінувати події, вчинки на момент їх здійснення і в процесі ви-

конання аж до радикальної зміни всього життя». Водночас учений зазначав, що відповідальність не виступає відданістю формальному обов'язку, усталеним правилам, а є «здатністю у процесі життя бачити, виділяти, ставити проблеми, вчасно їх усвідомлювати й приймати відповідні рішення». Можна стверджувати, що вчений в основу відповідальності покладає не лише завдання, які індивід має виконати, не вчинок, що вимагається в певних обставинах чи суспільними нормами, а, насамперед, ті дії, які б він міг здійснити. Саме в цьому й виявляється потенційний аспект відповідальності [3].

Існує підхід, який визначає відповідальність як усвідомлену свободу прийняття рішень, вибору цілей, способів та методів їх досягнення. Оскільки означена свобода нерозривно пов'язана з активністю суб'єкта, ступінь його відповідальності обумовлюється напрямом і соціальними наслідками його діяльності, що обираються через прийняття відповідного рішення. Звідси висновок — відповідальність не суперечить свободі, вона є логічним її наслідком, що об'єднує низку вчинків особистості у життєвий шлях людини, детермінатором її діяльності та поведінки.

Відповідальність розглядалася А. Брушлінським як прояв різнопланової активності індивіда. На його переконання, саме у поведінці, що забезпечує прояв людиною себе як суб'єкта, створюються передумови активного пізнання навколишнього світу, сутності міжособистісних взаємин.

О. Кононко, досліджуючи особливості розвитку дитини дошкільного віку, зазначає, що «відповідальність — це відповідність між моральною діяльністю особистості та її обов'язком, розглянута з точки зору можливостей цієї особистості». Грунтуючись на такому підході, науковець характеризує моральну відповідальність «як об'єктивну і суб'єктивну єдність, яка, з одного боку, є сукупністю об'єктивних суспільних вимог до особистості, а з іншого — своєрідним суб'єктивним станом свідомості, почуттям» [2].

На думку М. Савчина, сутнісною ознакою внутрішнього спонукання індивіда до відповідальної поведінки є смисл предмета відповідальності, в якому інтегроване необхідне й бажане, потенційне й актуальне, свідоме й неусвідомлене, раціональне й емоційне. Процес мотивації відповідальної поведінки розгортається у послідовних етапах ініціювання, вибору, формування наміру, його реалізації та післявчинкового переосмислення, кожен з яких детермінований системою умов та чинників і опосередкований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів. Серед загальних механізмів, що забезпечують прийняття обов'язку, науковець виділяє зараження, наслідування значущих дорослих та дітей, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання [4].

У зарубіжних концепціях відповідальність розуміється як одна із сторін процесу адаптації дитини до соціуму. Ж. Піаже виявив той факт, що моральна свідомість розвивається не як наслідок безпосереднього засвоєння соціального досвіду, а в процесі творчої, активної взаємодії індивіда із соціальним середовищем. Основним моментом морального розвитку, за Ж. Піаже, виступає перехід дитини від егоцентричної перспективи, в якій вона сама є центром усього світу, до релятивістської, коли дитина здатна включити в свій світ інших людей і ставити себе на їхнє місце. З огляду на це автор стверджує, що моральна скутість дитини тримається затисненням між вдома взаємодіючими факторами: когнітивною незрілістю та емоційним одностороннім почуттям поваги до дорослих. Одностороння повага до дорослих є синдромом почуттів залежного становища, прихильності, захоплення й остраху.

Для дослідження педагогічної сутності поняття «відповідальність», механізмів формування такої якості у дітей старшого дошкільного віку доцільно визначити її сутність та особливості прояву на цьому відрізку життя. Незважаючи на значну кількість наукових робіт, присвячених вивченню становлення відповідальності як моральної якості особистості, вітчизняних (Л. Божович, З. Борисова, В. Горбачова, Л. Дементій, Т. Іванова, К. Клімова, О. Кононко, Л. Славіна та інші) та зарубіжних дослідників (Х. Айзенк, Л. Кольберг, Ж. Піаже, Е. Еріксон та інші) питання залишається не вирішеним. К. Клімова етап формування відповідальності в старшому дошкільному віці визначає як початковий, хоча й поділяє думку З. Борисової, Л. Венгера, В. Мухіної та інших про те, що цей віковий період є найоптимальнішим для становлення відповідальності як базової моральної якості особистості. Початкова форма відповідальності визначається як якість особистості, що з'являється в процесі соціалізації індивіда й проявляється в усвідомленні та емоційному переживанні необхідності виконання певної справи, доручення, що має значення не лише для себе самого а й для оточуючих, готовності відвітуватися за зроблену справу, а також й за невиконання дорученого, у тому числі соціально значущого. Таке розуміння та емоційне переживання обумовлюють відповідну поведінку й діяльність, що виявляються в прийнятті на себе завдання та його виконанні.

Зміст поняття «відповідальність» (за К. Клімовою) розкривається, виходячи з її трикомпонентної структури: поведінково-результативний, когнітивний та емоційний компоненти. До поведінково-результативного компонента, що відображає «характер» дії, належать: цілеспрямованість, організованість, наполегливість, самостійність, самоконтроль, ініціативність, дисциплінованість, довільність поведінки, «реальний вияв відповідальності» як інтегративний показник усіх вищеперелічених складових. Когнітивний компонент охоплює

сформованість поняття «відповідальність», передбачення результатів своєї діяльності, вчинків, усвідомлення необхідності відповідати за виконання дорученого, розуміння потрібності своєї праці для інших, значущості обов'язкового та якісного виконання доручення. Емоційний компонент передбачає переживання морального задоволення від успішно виконаної справи та незадоволення за недостатньо якісне виконання, готовність брати нові зобов'язання, здатність долати труднощі, що опосередковано відображає мотиваційну готовність суб'єкта до відповідальної діяльності.

У дошкільному дитинстві відбувається активне становлення основних особистісних якостей, у тому числі відповідальності. Л. Венгер, В. Мухіна вважають, що в старшому дошкільному віці дитина здатна усвідомлювати моральний сенс відповідальності. У грі та повсякденному житті, у відносинах із значущими дорослими та однолітками вона отримує достатній досвід відповідальної поведінки. Від рівня моральної культури сім'ї, розвиненості відчуття відповідальності в дошкільні роки залежить ставлення дитини до шкільного навчання та в подальшому до життя загалом. Активне включення дитини в соціум, її власна активність дає їй змогу діставати досвід відповідальності та результати своїх дій, своєї праці. Дорослі, допомагаючи дитині аналізувати її досягнення, старання, уважність, сприяють поступовому усвідомленню дошкільником того, що залежить саме від нього, що й є основою становлення відповідальності спочатку за результат власної діяльності, вчинку, а надалі, у міру доорішання — за процес та результат власного життя.

Аналіз психолого-педагогічних джерел засвідчує, що проблема виховання відповідальності як базової моральної якості особистості досліджувалася в різні часи та формації, однак залишається актуальною й донині. Ознайомлення з науковим доробком вітчизняних та зарубіжних дослідників показало наявність взаємозв'язку феномену відповідальності з різними проявами моральної поведінки особистості, її здатністю відчувати й сприймати моральні почуття, налагоджувати міжособистісну взаємодію.

Література

1. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : наук.-метод. посіб. / наук. ред. О. Кононко. — К. : Ред. журн. «Дошкільне виховання», 2003. — 243 с.
2. Кононко О.Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : навч.-метод. посіб. / О. Кононко. — К. : Світлич, 2009. — С.123-124.
3. Рубінштейн С.Л. Принципи та шляхи розвитку психології / С.Л. Рубінштейн. — М., 1959.
4. Савчин М.В. Відповідальність : смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1. — С. 12-13.
5. Сковорода Г.С. Твори: у 2-х т. / Г.С. Сковорода. — К. : Обереги, 1994.

6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа. — Т. 4. — С. 197.
7. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2-х т. / К. Д. Ушинський. — К. : Рад. школа, 1983. — Т. 1. — С. 278.
8. Интернет-ресурс: <http://www.uecs.ru/pedagogika/%D1...>

В статье раскрыты отдельные аспекты проблемы формирования ответственности как базового морального качества растущей личности, особенности формирования этого личностного качества в старшем дошкольном возрасте. Анализируются научные подходы в исследовании указанной проблемы, особенности ее решения в период дошкольного детства. Обоснована важность учета законов психического развития в нравственном становлении личности в раннем онтогенезе.

Ключевые слова: становление личности в дошкольном детстве, нравственное воспитание, моральные ценности, моральные качества, ответственность как базовое моральное качество ребенка.

L. Yu. Yakymenko

Formation of Responsibility as a Basic Personality Trait in Senior School Age: A Theoretical Aspect

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kiev, Ukraine)

In the article some aspects of the issue of formation of responsibility as a basic moral trait of a growing personality are disclosed, including features of formation of this personality quality in senior preschool age. Scientific approaches in the exploration of the problem under consideration are analyzed; peculiarities of its solving in the period of preschool childhood are revealed. The importance of taking into account the laws of psychical development in the moral formation of the personality in early ontogenesis is substantiated. The degree of development of responsibility as a social quality of personality determines the person's attitude toward public norms, own duties, the choice of vital position, and a certain line of behavior. Responsibility as a personality new formation appears in babyhood and manifests itself in the proper implementation of requirements of adults by the child, and develops in the process of education. Moral imperatives and public norms of life, which become personality acquisition in further years, are mastered exactly in childhood.

Pedagogical and psychological research of Z Borysova, K. Klimova, V. Kotyrla has proved that responsibility of children, since senior preschool age, is not a casual, episodic phenomenon, but a relatively stable quality that is actively formed. It displays in mutual relations with environment, persons of the same age, and adults on condition of trust on their part and clearly formed requirements.

Keywords: personality in preschool childhood; moral education; moral values; moral imperatives; responsibility; responsible acts; behavior.

References

1. Kononko, O. (Ed.). (2003). *Komentar do Bazovoho komponenta doshkilnoi osvity v Ukrainy* [Commentary on Basic Component of Preschool Education in Ukraine]. Kyiv: Red. zhurn. «Doshkilne vykhovannia».
2. Kononko, O. L. (2009). *Vykhovuємо sotsialno kompetentnoho doshkilnika* [Education of Social Competence Preschooler]. Kyiv: Svitych.
3. Rubinshtein, S. L. (1959). *Pryntsypy ta shliakhi rozvutku psykholohii* [The Principles and Ways of Development of Psychology]. Moscow.

4. Savchyn, M. V. (1996). Vidpovidalnist: smyslovyy pryntsyp motyvatsinoi rehuliatsii povedinky osobystosti [Responsibility: Sense Principle of Motivational Regulation of Person's Behaviour]. *Pedahohika i psykhohohia*, 1, 12-13.
5. Skovoroda, H. S. (1994). *Tvory* [Works] (Vols. 1-2). Kyiv: Oberehi.
6. Sukhomlynskyi V. O. (1977). *Vybrani tvory: Vol. 4* [Selected Works]. Kyiv: Radianska shkola.
7. Ushynskyi, K. D. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory: Vol. 1* [Selected Pedagogical Works]. Kyiv: Radianska shkola.
8. Retrieved from <http://www.uecs.ru/pedagogika/%D1>.